

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Управление образования администрации городского округа г. Ак-Довурака

МБОУ СОШ №1 г. Ак-Довурака

РАССМОТРЕНО

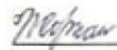
педагогическим советом
школы

Протокол №1

от «30» августа 2024 г.

СОГЛАСОВАНО

Зам. по УВР

 Ооржак Н.С.

«2» сентября 2024 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

 Ооржак С.С.

Приказ №

от «02» сентября 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета

«Родной (тувинский) язык»

для обучающихся 5-9 классов

г. Ак-Довурак 2024

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Календарь-тематиктиг планнаашкынны (КТП) башкы ажыл-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонугралының болгаш кадыкшылының байдалыга дүүштүр, бөлүктөп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскертип ажылдап болур. КТП-ни боттандыралда, электроннуг (чурагайлыг) өөредилге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алып, өөредилге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, өөредилгениң чурагайлыг курлавырларының чыындызы) бар, белеткеп каан курлавырга даяныр, ол ышкаш башкы боду чогаадып тургузуп алгаш ажыглаар.

2024-2025 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарына «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң чижек өөредилге программасында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажылчын программада (2024ч.) өскерли бергени-биле календарь-тематиктиг план тургузарына бергедээшкиннер туруп болур. Ынчангаш 2024-2025 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле чижеккалендарь-тематиктиг планнаашкын тургустунган.

5 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 6 шак.

Теория болгаш практика – 56 шак

Ажыглаар өөредилге номнары:

1.«Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн 2014ч.

2.«Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.

3.«Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.

4. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

5. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны	Өөреникчилернин кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлеринин чижек тайылбыры
	1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Чугаа кезектери. Сөс каттыжышкыны болгаш домак	1	Сөзүглелдерни сайгарар. Айтырыгларга харыылаар. Чурукту ажыглап тургаш, домактарны болгаш сөзүглелди тургузар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскерттир. Домакта кол сөс, сөглекчини тывар. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскерттир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижик демдектерин сагыыр.
	Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери.	1	Чугааның каяа, кымның-биле, кандыг сорулгалыг болуп болурун билир. Сөзүглелдер, таблицалар-биле ажылдаар. Сөзүглелдин стилин тодарадыр.
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Төрээн дыл – чоннуң эртинези (Дыл – кижилернин харылзажыр чугула чепсээ. Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини. Тыва дылды өөренирининг ужур-дузазы.)	1	Өөредилге номунда төрээн дыл дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернинг онаалгаларын күүседир. Төрээн дыл дээрге кандыг-даа чоннуң эртинези-дир деп билип алыр. «Дыл – кижилернинг харылзажыр чугула чепсээ», «Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини» деп темаларга чугааны чорудар.

			Демнежилге ажылы: Тыва дылдың ниитилелге ужур-дузазының дугайында тайылбырларны, медээлерни тывар. «Төрөөн дылым дугайында бодалым» деп төгөрик столду эрттирер. «Тыва дылдың чечени» деп төлевилел тургузар: дыл дугайында немелде литератураны, словарьларларны тывар болгаш ажыглаар, төлевилелди эштеринге таныштырар.
Дыл дугайында эртемнің кезектери	Дыл эртеми болгаш ооң адырлары. Тыва дыл эртемнің кол кезектери, оларның демдектери болгаш чугаага ажыглаары. Чугааның янзылары.	2	Өөредилге номунда дыл эртеми болгаш ооң адырларының дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Эртем дээрге амыдыралдың кандыг-бир адырынга хамаарышкан билиглерни өөренип көөр болгаш ону чаңгыс аайлаарынче утланган кижиниң ажыл-чорудургазының бир адыры деп билир. Лингвистика (лат. lingua «дыл») азы дыл эртеми дээрге дылдар дугайында өөренир эртем болур деп билир. Ук эртем делегейде шупту дылдарны болгаш дыл бүрүзүнүң дугайында өөренир, шинчилээр. Тыва дыл эртеми дыл дугайында ниити билиглерни, дыл дугайында эртемнің кезектерин болгаш чугаа культуразын өөредирин тайылбырлаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: тыва дылдың кол кезектерин билири-биле тайылбырлаар: фонетика, орфоэпия, лексика, фразеология, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, стилистика. Чугааның янзыларының дугайында эге класстан алган билиглеринге даянып чугааны кылыр.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар, бердинген онаалгаларны күүседир.
Фонетика болгаш орфоэпия	Фонетика дугайында билиг: Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары). Фонетиктиг	12	«Фонетика», «орфоэпия» деп терминнер дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Үннерни бөлүктээр (ажык үннерни, ажык эвес үннерни). Ажык үннерни бөлүктээр.

транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери. Ажык үннерниң бөлүктээшкини: Кыска болгаш узун ажык үннер. Өк-биле адаар ажык үннер. Кадыг болгаш чымчак ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм). Эрин-биле адаар болгаш эрин-биле адавас ажык үннер. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер. Аяар ажык эвес үннер. Ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмөйлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүң ыткыр үн-биле солчуру. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы. Слог болгаш ооң хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение. Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнери.	Демнежип карточка-биле ажылдаар, схема тургузар. Ажык болгаш ажык эвес үннерни аңгылаар, оларны шын адаар. Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр. Сөстерде ажык үннерни шын адаар. Демнежип ажылдаар: Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелерин (шынарларын) тодарадыр. Ажык болгаш ажык эвес үннерге характеристиканы бээр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ажык үннерниң шын адалгазын сайгарар, тайылбырлаар, шын адаар, ажык үннерлиг сөстөрни шын бижиир. Сөстерге аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны чижектерге көргүзөр. Демнежип ажылдаар: Ажык эвес үннерниң тыптыр аргазын, тыптыр черин тайылбырлаар; ажык эвес үннерни адаарының күженишкениниң аайы-биле болгаш ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ылгап тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумун болгаш дөмөйлежирин чижектерге көргүзөр. Сөсте ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүң ыткыр үн-биле солушканын тывар. Сөстерде ажык эвес үннерни шын адаар. Бөлүктөр аразынга чаржып ажылдаар: Сөстөрниң транскрипциязын дүрген бижиир. Айыткан үннерни шупту деңге ыткыр кылдыр шын адаар. Сөстерде үннерни шын адаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Шын адалганың ужур-дузазының дугайында чугаалажыр. Демнежип ажылдаар: Сөстүң слогтарын тодарадыр; ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Бижикке слогту дараазында одуругже көжүрериниң чурумун барымдаалап слогтарга чарар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Оюн «Ударениени шын салыңар!» (карточкаларда сөстөрниң ударениезин шын адаар)
---	---

			Интонация дугайында тайылбырлаар. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнерин болгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур. Өөредилге номунун фонетика, орфоэпияга хамаарышкан материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир. Бердинген сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыр, транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык үннер – дагаа [та̌га:], аяа [айа:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а̌т], күштүг ажык эвес үннер – пар [п̌ар], тал [т̌ал], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнүң үннери – аттар [а̌тар], аккыр [ак̌ыр] дээш о.ө. Сөстөрдө үннер болгаш үжүктөрнүң санының дүүшпезин тайылбырлаар. Бодунуң чугаазынга (чугаа чорудулгазынга) фонетика болгаш орфоэпияда алган билиглери, мергежилдерин херек кырында ажыглаар. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың (орфоэпияның) дүрүмнерин сагып турарын тодарадып билир, сагывайн турар таварылгаларда оларны эдип шыдаар.
	Катаптаашкын	1	Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглери катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглери, мергежилдерин бадыткаар.
Графика, орфография	Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавиттин төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндезилээн тыва алфавит. Ниитилел амыдыралынга бижииктин ужур-дузазы. Орфография дугайында билиг. Орфографияның дүрүмнери. Тыва дылдың словарьлары. Ажык эвес үннернүң үжүктөрүн дакпырлап бижири. Й үннүг үжүктөрлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрнү шын	5	Графиканың дыл дугайында эртемниң бир кезээ болурунун дугайында ниити чугаага киржир. Төлевилел тургузар: «Тыва дылдың алфавиди». Латин алфавитке үндезилээн тыва алфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва алфавиттин кыска төөгүзүн билир. Ниитилел амыдыралынга бижииктин ужур-дузазының дугайында угаап боданышкынын илередир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тываның дескээринде бижииктиг тураскаалдар дугайында кыска шинчилелди кылыр (башкының сүмелээни информантылар-биле

	бижири. Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары.		ужуражыр, ном саңындан херек номнарны тывар, номчулга залынга номчуттунар, херек материалдарны дилээр). Тыва алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар (справочниктер), энциклопедиялардан медээ дилээрде ажыглаар. «Өк-биле адаар ажык үннер» деп темага дыңнадыг белеткээр. Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежип ажылдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алып, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар) Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузазы-биле сөстөрниң шын бижилгезин хынаар. Өөредилге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Словарьлыг диктантаыны бижиир.
	Хыналда ажыл	1	Графика, орфографияга хамаарышкан билиглерин бадыткаар.
Лексика болгаш фразеология	Лексикология – дыл эртемниң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр. Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)	20	Лексикология дугайында чугаага киржир, билиглерни шингээдир. «Сөстүң лексиктиг утказы» деп билиишкинни тодарадыр, ук теманы тайылбырлаар. Өөредилге номунда лексика болгаш фразеологияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Бердинген сөстөрниң лексиктиг утказын тодарадыр. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерни аңгылаар. Бот ажылдаар: Хөй уткалыг сөстөр-биле домактарны тургузар. Оюнга киржир: Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни домактардан тывар; доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр кирген сөзүглелдерни тывар.

	Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөр (неологизмнер). Жаргонизмнер. Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер). Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы. Фразеология – дыл эртеминиң кезээ. Фразеологизмнер дугайында билиг. Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы. Тыва дылдың фразеологтуг словары.	«Эжишкилер бис» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Синонимнер бис», «Омонимнер бис», «Антонимнер бис», «Табу биле эвфемизм бис» Удур-дедир хынажыр: Синонимнер, антонимнер, омонимнер тывар онаалгалар чогаадыр, оларның-биле домактар чогаадыр, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерни тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерни ажыглаар. Синонимнер, антонимнер, омонимнер, табу болгаш эвфемизмнер дугайында ниити чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың омонимнерин чыып тывар, оларның чүге омонимнер апарганын тайылбырлаар. «Алдын аптара» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Ниити түрк сөстөр», «Моол дылдан үлегерлээн сөстөр», «Кыдат дылдан үлегерлээн сөстөр», «Төвүт дылдан үлегерлээн сөстөр», «Орус дылдан үлегерлээн сөстөр», «Англи, корей, япон дылдардан үлегерлээн сөстөр» (бөлүүнге хамаарышкан сөстөрни шилип тывар) Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстөрни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр. Кыска дыңнадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы». «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачам дугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстөр), «Квест-оюнга» (чаа сөстөр). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери,
--	---	---

		жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур. «Чүү-дүр ол?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарны танып билир, аңгылаар, шын бижиир). Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимел чугаага шын ажыглаар. Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар. Фразеологияның кол билиглерин шингээдир, медресеп билир. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одуруг тургузарына ажыглаар. Оларның утказын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзер. Тыва дылдың фразеологтук словарьн ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словары, тыва дылдың фразеологтук словары (сөстөрниң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр). Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шингээди алырына ужур-дузалыын медресеп
--	--	---

			билир. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрнiң ажыглалына хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр. Словарьлыг диктаныны бижиир.
	Катаптаашкын	1	Лексика болгаш фразеологияга алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Диктаныны бижиир. Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарына немелде онаалгалыг хыналда ажылды күүседир.
Синтаксис. Пунктуация	Синтаксис – дыл дугайында эртемниң кезээ. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.	1	Синтаксистиң кол билиглериниң дугайында чугаага киржир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Бижик демдектерин кандыг таварылгаларда ажыглаарының дүрүмнерин тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелерин тодарадыр.
	Сөс каттыжышкыннары. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.	4	Өөредилге номунда сөс каттыжышкыннарына хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазына киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Домактардан сөс каттыжышкыннарын тывар, өзек сөстен чагырткан сөсчө айтырыгны салыр. Сөзүглелдерде ажыглаттырган сөс каттыжышкыннарының утказын тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бот ажыл: Бердинген модельдер аайы-биле сөс каттыжышкынын тургузар: д.а.+ч.а., с.а.+ч.а. дээш о.ө. Сөс каттыжышкыннарына хамаарыштыр тургузуп алганы айтырыгларны бот-боттарына салыр, онаалгаларны бээр. Сөс каттыжышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг.	6	Сөс, сөс каттыжышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар.

	Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары). Алгы домаа. Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү). Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кижигүңнүг (ийи составтыг) болгаш чаңгыс чугула кижигүңнүг (чаңгыс составтыг), делгеренгей эвес болгаш делгеренгей, нарынчыттыг болгаш нарынчыттынмаан, долу болгаш долу эвес) дугайында ниити билиг. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.		Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тодарадыр. Алгы домаан ылгаар. Бот ажылдаар: домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглекчизин) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглекчиниң харылзаазын тайылбырлаар. Өөредилге номунда бөдүүн домакка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир. Алган билиглерин мергежилгелерниң онаалгаларын күүседип тургаш, ажыглаар. Башкының сүмелээни сөзүглелден тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларынга чижектерни билир шаа-биле тывар азы боду чогаадыр. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны сөзүглелден тывар болгаш тургузар, домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр. Демнежип ажылдаар: Бөдүүн синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында чугаага киржир. Өөрөнгени «синтаксис» деп темага улуг эвес тестиге харыылаар.
	Катаптаашкын	1	Синтаксис, пунктуацияга алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Диктантаыны бижиир, хыналда онаалгаларны кылыр.
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Диалог. Аас чугааның хевирлери: айтырыг-харыы, сонуггалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Монолог: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын.	4	Өөредилге номунда диалог, монологка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Диалог болгаш монологту ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Бердинген темаларга диалогтуң хевирлериниң чижектерни тургузар: айтырыг-харыы, сонуггалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Бот ажылдаар: Бердинген тема аайы-биле монологтуң кайы-бир

			хевиринге кыска сөзүглелди тургузар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын), эштеринин мурнунга номчуур. Бодунун бодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чаңгыс классчыларының чугаазында эрттирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.
	Катаптаашкын. Фонетика. Орфоэпия. Орфография. Лексика болгаш фразеология Синтаксис. Пунктуация.	2	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажыл	1	Хыналда ажылды күүседир.
		68 шак	

6 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 8 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 13 шак.

Теория болгаш практика – 47 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.
2. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.
3. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шак тар саны	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрел дылдар болгаш өгбө дыл дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.	2	Кижилернин аразында чугаалажыр чугула чепсээ – дыл дугайында чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Дириг болгаш өлүг дылдар дугайында дыңнадыгга белеткенир: немелде литератураны дилеп-тывар, энциклопедияларны ажыглаар. Өөредилге номунда дылга, төрел дылдарга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу» деп темага төлөвилел тургузарынга киржир.
	5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Фонетика болгаш орфоэпия. Лексика. Сөзүглелдер, оларның стили.	3	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар. Өөредилге номунда бердинген материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
	Чогаадыг	1	
Орфография	Ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлап бижири. Й үннүг үжүктерлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шын бижири.	4	Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежип ажылдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алыр, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар)

	Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары.		Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузаы-биле сөстөрниң шын бижилгезин хынаар. Өөрөдиге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Словарьлыг диктантаыны бижиир.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы	Сөстүң тургустунар аргалары: морфологтук (кожумактыг), синтаксистиг арга. Хурааңгайлаар арга. Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге немелде утка киирер кожумактар. Өскертилге кожумактары: чүве адының сан, падеж, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң үе, сан, арын кожумактары. Сөстүң тургузуунуң сайгарылгазы.	3	Демнежип ажылдаар: Бердинген сөстөрниң уткалыг кезектерин (морфемаларны) – дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактарын аңгылап айтыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Сөстүң уткалыг кезектериниң чүгле кайы-бирээзи кирген (арын кожумактарлыг, демдек ады чогаадыр кожумактарлыг, укталган дөстүг дээш о.ө.) сөстөрни домактардан тывар онаалгалыг ажылды күүседир. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасының кол билиглерин эки шиңгээди алырынга дузалаар оюннарга киржир. Демнежип ажылдаар: Чогаадылга кожумактарының ажыглалын тайылбырлаар: -чын, -чи, -кчи деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының чүве адын тургузарын; -лыг, -зыг, -кыр, -кы деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының демдек адын тургузарын. Бот ажылдаар: Хевир тургузар кожумактарга чижектер тывар: чүве адының бичеледир чассыдар кожумактарын (чык, -чыгаш, -ак, -пай, -кай, -кы болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), демдек адының чадаларының кожумактарын (-ак, -зумаар, -ылдыр; -гыр болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаан, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактарны. Сөсте чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын, хевирин өскерттир кожумактарны таныыр.

	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Лексика болгаш фразеология	Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан) Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөр (неологизмнер). Жаргонизмнер. Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер). Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы.	13	Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстөрүни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр. Кыска дыңнадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы» «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачам дугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстөр), «Квест-оюнга» (чаа сөстөр). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери, жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарынга ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур. «Чүү-дүр ол?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарны танып билир, аңгылаар, шын бижиир) Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимел чугаага шын ажыглаар. Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар.

			Фразеологияның кол билиглерин шиңгээдир, медресеп билер. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одурут тургузарынга ажыглаар. Оларның утказын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзер. Тыва дылдың фразеологтук словарьн ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словарьы, тыва дылдың фразеологтук словарьы (сөстөрнүң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр) Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шиңгээдип алырынга ужур-дузалыын медресеп билер. Бодунун болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрнүң ажыглалынга хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	Алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	Чугаазын сайзырадыр. Дыл нормаларын сагыыр.
Морфология	Чүве ады. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Чүве адының темалыг бөлүктери. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң грамматиктиг хевирлерин шын бижири.	4	Тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарының шын бижилгезин сагыыр. Өөредилге номунда материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Чүве адының морфологтук демдектери» деп диалогка киржир. Демнежип ажылдаар: Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар, кожумактарын айтыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң кожумактарын шын бижири.

			Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Демдек ады. Демдек адының чогаадылгазы (морфологтуг, синтаксистиг аргалар, сөстүн катаптаанындан). Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары. Шынарның демдек аттары. Хамаарылганың демдек аттары.	4		Демдек адының ниити утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин барымдаалап, демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының тургустунарын тайылбырлаар: 1) чогаадылга кожумактарының дузазы-биле: <i>-лыг, -зыг, -кыр, -кы</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантылары; 2) сөстөрнүң каттышканындан: дефистеп бижиир: орлан-эрес; тудуштур бижиир: кара+ала = карала); 3) сөстөрнүң катаптаанындан (кара-кара). Демдек аттарын чогаадыр. Демдек аттарының темалыг бөлүктөрүн ылгаар. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын аңгылаар. Шынарның демдек аттарының өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадаларын тургузар, оларны аңгылаар. Укталган, укталбаан демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Чогаадыг	1		
Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарыңа киржилгези. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы.	3		Сан аттарының бөлүктөрүн тодарадыр: түң болгаш дугаар сан аттарын, чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының. Сан адының чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары (ч: тозан аът). Сан аттарының шын бижилгезин сагыыр. Сан адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Сан аттарының дузазы-биле нарын сөстөрнү тургузар. Сан аттары кирген фразеологизмнернүң утказын тайылбырлаар. Сөзүглелдерден тыва хемчег илередир сөстөрнү тывар. Морфологияга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Билиин хынаар, бодунга түңнелдерни үндүрер. Сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.

	Ат орну. Ат орнунуң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Ат орнунуң бөлүктөри. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскөрлери. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазы.	6	Ат орнунуң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектериниң, синтаксистиг хүлээлгезиниң аайы-биле оларны тайылбырлаар. Ат орнунуң бөлүктөрүн аңгылаар (арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары), оларның синтаксистиг хүлээлгөрүн тайылбырлаар. Ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар, падежтерге өскөртүр. Силер, болар де пат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар, улуг улус-биле чугаалажып билер. Аңгы-аңгы от оруннары-биле домактарны чогаадыр. Ат оруннары кирген домактарны, сөзүглелдерде сайгарар. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	Алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Тыва улустуң чугаа этикеди. Чугаа чорудулгазының хевирлери: чүгүртү (улуг-каралап) номчууру; сөзүглелден кол медээни тып номчууру; сөзүглелди сайгарып номчууру. Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы. Номчааны чечен чогаал сөзүглелиниң утказын сактып бижири. Монологтуң янзылары. Чурумал. Тоожуушкун. Угаап боданыышкын. Дыл темазынга дыңнадыг. Диалогтуң хевирлери: кылдыныгны боттандырамынче углаптар чугаа, бодал солчуп чугаалажыры.	7	Тыва болгаш орус улустуң чугаа этикединде дөмейлешкек болгаш ылгалдыг талаларының дугайында коллективтиг чугаага киржир. Кичээлдерге номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелде кол болгаш элдээрти чугаалаан медээни тодарадыр. Бот ажылдаар: Номчааны чечен чогаал сөзүглелиниң утказын дамчыдар. Монологтуң янзыларының дугайында чугаага киржир. Чугаа этикединиң онзагайларын көргүскен дыңнадыгларны, презентацияларны тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Хевир аайы-биле диалогтуң чижектерин тургузар; номчааны, дыңнаны диалогтуң утказын чугаалаар. Чугаа культуразынга хамаарышкан оюн хевиринде тургустунган онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	2	
	Катаптаашкын. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы. Морфология.	3	Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларны катаптаар: Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.

	Аттыг чугаа кезектери. Ат орну.		
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68 шак	

7 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 9 шак.

Теория болгаш практика – 53 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.

2. «Тыва дыл. 7 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. (парлалгада) ООО Издателсвьто «Офсет»
(электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шак тар саны	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлеринин чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы	3	Тыва Республикада күрүне дылдарының, оларның хүлээлгелеринин дугайында чугаага киржир. «Тыва дыл – күрүне дылы» деп темага материалдарны чыгаш, презентацияны белеткээш, ону камгалап чугаалаар. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш оон чоннуң культуразы-биле холбаалыының дугайында кыска дыңнадыгны кылыр.
	6 класска өөрөнгө чүүлдеринге катаптаашкын	1	6 класска өөрөнгө чүүлдерин катаптаар: Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы. Морфология
	Чогаадыг	1	
Морфология	Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрү.	9	Кылыг сөзүнүн дугайында билиглерин ханыладыр.

	Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери. Кылыг сөзүнүн залогтары. Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу Эгидииникин залогу. Качыгдаашкын залогу Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид. Дагыннаан вид. Болбастаар вид. Ритмиктиг вид. Дүрген вид		Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөрүн шын тодарадыр. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунарын тайылбырлаар. Болбас хевирде кылыг сөзүн шын бижиир, оларга ударениени сагыыр. Кылыг сөзүнүн эге хевирин билир. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлеринин (залогтар, видтернин) кожомактарын таныыр.
	Катаптаашкын	1	Алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Причастие (катаптаар). Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези. Причастиелиг бөлүглел, ооң домакка тодарадылга, байдал болуру. Причастиелернин морфологтуг сайгарылгазы.	4	Причастиелернин грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тодарадыр. Эрткен болгаш келир үениң причастиелерин ылгаар. Болгалак үениң причастиезин ылгаар, сөзүглелден тывар, чугаага ажыглаар. Причастиелерни чүвөлөрнин демдээн көргүзөрдө, ажыглаары. Причастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларнын домакка тодарадылга азы байдал болуп чоруурун тодарадыр. Причастиелер болгаш причастиелиг бөлүглелдер кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш сайгарар. Морфологтуг сайгарылганы кылыр.
	Чогаадыг	1	
	Деепричастие (катаптаар). Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускай хевир. Деепричастиелернин грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг	5	Деепричастиелернин грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадып сайгарар. Тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер. Деепричастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларга бижик демдектерин

	хүлээлгелери. Тыва дылдың деепричастиелери. Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру. Морфологтуг сайгарылга. Словарьлык диктант		сагыыр болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадып сайгарар. Деепричастиелерни составтыг кылыг сөзүнүн кезээ кылдыр ажыглаар, ооң бодунуң (деепричастиениң) домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыр. Деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни домакка ажыглаар. Деепричастиелер болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш сайгарар. Морфологтуг сайгарылганы кылыр.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Катаптаар: Кылыг сөзүнүн наклонениелери. Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезинин эрткен үеги. Болуушкун наклонениезинин амгы үеги. Болуушкун наклонениезинин келир үеги. Дужаал наклонениези. Даар наклонениези. Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонениези. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.	8	Кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезинин үелери аңгылаар: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе). Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгелерин тайылбырлаар. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Чугаага кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин үелерин шын ажыглаар. Наклонениенин хевирлерин таблица, схемаларга көргүзөр. Кылыг сөзүнүн хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар. Кылыг сөзүнүн наклонениелеринин, болбас хевиринин, немелде утка илередир хевирлеринин кожумактарын шын бижири.
	Кылыг сөзүңге катаптаашкын	1	
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Катаптаар: Наречиелерниң чогаадылгазы болгаш оларны шын бижири. Наречиелерниң уткалыг бөлүктери, оларның синтаксистиг хүлээлгелери. Үениң наречиези.	6	Наречиең грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр. Наречиелерниң бөлүктөрүн аңгылаар: үениң, туруштун, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиелерни (удурланышкак болгаш чоок уткалыг) аас болгаш

	Туруштуң наречиези. Сорулганың, чылдагаанның наречиелери . Кылдыныг аргазының наречиези. Хемчегниң наречиези. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы. Катаптаашкын.		бижимел чугаага ажыглаар. Наречиелерниң тургустунар аргаларын билир, оларның шын бижилгезин сагыыр. Наречиелер кирген домактарны сайгарар, сөзүглелдерни номчуур. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	
	Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы. Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктери (үн, ыыт-дааш, шимчээшкин, хевир өттүнер сөстөр, минниишкин илередир сөстөр), оларның тургустунары. Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хүлээлгези. Өттүнүг сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазы.	2	Өттүнүг сөстөрүн танып тывар, оларның ниити утказын тайылбырлаар. Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, минниишкин илередир сөстөр. Составтыг кылыг сөстөрүн тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар; оларның дузазы-биле составтыг кылыг сөстөрүн тургузар. Кылыг сөзүнүн составынга турда, синтаксистиг хүлээлгезин сайгарар. Өттүнүг сөстөрүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Өттүнүг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Өттүнүг сөстери кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш шын бижилгезин, утказын сайгарар.
	Дузалал чугаа кезектери. Эвилел – дузалал чугаа кезээ. Эвилелдерниң утказы болгаш оларның домак тургузарынга ужур-дузазы. Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар. Чагырыштырар эвилелдер.	3	Дузалал чугаа кезектерин аңгылаар: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар. Оларның бөлүктөрүн ылгаар, каяа ажыглаарын билир. Эвилелдерни танып тывар, оларның грамматиктиг хүлээлгелерин сайгарар. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аңгылаар. Чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн ылгаар: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

	Синоним эвилелдер. Эвилелдерниң морфологтут сайгарылгазы.		Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Эвилелдерниң бөлүктөрүн бодунуң тургусканы кластер дузазы-биле көргүзөр. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чоок уткалыг эвилелдерни шын ажыглаар. Чугаа культуразын сагыыр. Эвилелдер кирген домактарны тургузар.
	Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның грамматиктиг хүлээлгелери. -биле деп эдеринчини шын бижири. дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтут сайгарылгазы.	3	Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ылгаар болгаш грамматиктиг хүлээлгелерин тодарадыр. биле деп сөстү эдеринчи болгаш эвилел кылдыр ажыглаар, шын бижири. дег, ышкаш деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар, бижик демдектерин сагыыр. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны чугаага ажыглаар. Доора падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередири, янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээр болгаш оларны дузалал ат деп бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтут сайгарылгазын кылыр.
	Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири. Артынчыларның морфологтут сайгарылгазы.	2	Артынчыларны танып тывар. Артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының. Оларны шын бижири болгаш чугаага ажыглаар. Чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Артынчыларның морфологтут сайгарылгазын кылыр. Артынчыларның бөлүктөриниң аайы-биле схеманы тургузар. Схемага үндезилеп артынчыларның бөлүктөрүн тайылбырлаар.
	Аян сөстери, ооң бөлүктери. Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение. Аян сөстериң морфологтут сайгарылгазы.	2	Чугаада болгаш сөзүглелдерде аян сөстөрүн танып тывар. Кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар. Аян сөстериң дузазы-биле бодунуң сагыш-сеткилин шын илередир. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин болгаш ударениени сагыыр. Тыва литературлуг дылдың пунктуастыг нормаларын сагывышаан, сөзүглелди номчуур болгаш сайгарар.

	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Монолог. Чурумал. Угаап боданыышкын. Тоожуушкун. Диалогтуң хевирлери: кандыг-бир кылдыныгже хаара тудар чугаа, медээ билип алыр азы дамчыдар чугаа, бодалдар солчур чугаа.	6	Монологтуң хевирлериниң дугайында чугаага киржир. Бердинген темага монологту хевир аайы-биле тус-тузунда тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Диалогтуң янзыларының аайы-биле сөзүглелдерни тургузар (кайы-бир чугаа кезээн колдады ажыглап, өөрөнгөн кайы-бир темага дүүштүр дээш о.ө.)
	Чыл төнчүзүндө түннел катаптаашкын Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Өтгүнүг сөстөр. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери	3	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68 шак	

8 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 8 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 12 шак.

Теория болгаш практика – 48 шак.

Ажыглаар өөредилге ному: 6-7 кл

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.

2. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.

3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити	Бүгү делегейниң төрээн дылдар хүнүнүң дугайында.	3	Тыва литературлуг дылдың болгаш ооң чоннуң амыдыралынга ужур-дузазының дугайында чугаага киржир.

билиглер	Ноябрь 1 – тыва дыл хүнү. Тыва дыл – улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.		«Бүгү делегейниң төрээн дылдар хүнү» деп темага презентация белеткээр. Тыва дыл хүнүнүн дугайында чугаага киржир, ук байырлалга тураскааткан хана-солунну үндүрер. Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың, ооң улустуң аас чогаалынга болгаш тыва чечен чогаалга ужур-дузанының дугайында диалогту тургузар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: дыл дугайында үлегер домактар тывар. «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп кыйгырыг хевиринге сөзүглел тургузар. Ону классчылары-биле сайгарып чугаалажыр.
	7 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	4	7 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар: Кылыг сөзү Наречие. Өттүнүг сөстер. Дузалал чугаа кезектери.. Сөзүглел
	Чогаадыг	1	Чогаадыкчы ажыл: «Төрээн дыл чүге херегил?» деп угаап боданышкынның сөзүглел тургузар.
Синтаксис болгаш пунктуация	Сөс каттыжыышкыны. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжыышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжыышкыннарының холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжыышкыннары. Сөс каттыжыышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы.	6	Сөс каттыжыышкынын нарын болгаш составтыг сөстерден ылгаап билир. Сөс каттыжыышкыннарының холбажыр аргаларын аңгылаар: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Өзек болгаш чагырткан сөстүн аразында холбаазын тодарадыр. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөстерниң уткалыг харылзааларын ылгаар. Сөс каттыжыышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Өөрөдилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: аңгы-аңгы холбааларлыг сөс каттыжыышкыннарын тургузар. Демнежип ажылдаар: бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжыышкыннарын ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: сөс каттыжыышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	Алган билиглерин катаптаар.

	Хыналда ажыл	1	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Бөдүүн домак. Домактың чугула кежигүннери.	1	Ийи чугула кежигүннүг домактарны танып тывар. Домакка чугаа кезектериниң туружун сактып алыр. Демнежип ажылдаар: Кол сөс биле сөглекчини танып тывар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Сөглекчиниң хевирлерин аңгылаар болгаш оларны домакка ажыглаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрни таныыр. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрниң дузазы-биле кижиниң дыңнап турары болуушкунга хамаарылгазын (бүзүрээнин, бадыткаанын, чигзингенин, даап бодаанын) илередир. Демнежип ажылдаар: Делгеренгей эвес бөдүүн домактарны сөзүглелден тывар. «Домактың чугула кежигүннери» деп төлөвилелден тургузар. Домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктөрү: үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	3	Домактың ийиги черге кежигүннериниң дугайында чугаага киржир. Сөзүглелде домактардан делгеренгей домактарны танып тывар. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап тывар онаалгаларлыг мергежилгелерни күүседир: (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын), оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин сайгарар. Демнежип ажылдаар: Делгеренгей домактарны танып тывар; делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгередир. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Делгеренгей домактарны тургузар; төрөөн дылынга бодалын шын, харылзаалыг болгаш

			чиге илередир. Домакты тургузуп тура, ында сөстөрнүн туружун сагыыр. Өөредилге номунда материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернүн онаалгаларын күүседир. Бот ажылдаар: Байдалдарны бөлүктээр, оларны таблицага чижектери-биле көгүзер. Ийиги черге кежигүннеринге онаалгаларлыг карточкаларны кылыр. Делгеренгей домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чаңгыс составтыг (чугула кежигүннүг) домактар. Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг. Чаңгыс составтыг домактарның хевирлери. Сөглекчи хевирлиг чаңгыс составтыг домактар. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар. Кол сөс хевирлиг чаңгыс составтыг домактар. Ат домактары. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарыңга уjur-дузаы. Чаңгыс составтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазы	4	Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин аңгылаар: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кежигүннүг домактар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар кирип турар сөзүглелдер тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның сайгарылгазын кылыр, чечен чогаалдан оларның чижектерин тывар. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Сюжеттиг чурук-биле ажылдаар. Уткалыг, дес-дараалашкак домактардан тургустунган сөзүглелди чогаадыр. Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарны ажыглап тургаш, «Мээң өрээлим» деп темага чогаадыг-чурумалды бижиир. Орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларны сагыыр. Словарылыг диктантаыны бижиир.
	Катаптаашкын	1	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.
	Чогаадыг	1	
	Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар.	6	Мергежилгелерни күүседир. Схема ёзугаар бердинген

	Чаңгыс аймак кежигүннерниң илереттинери. Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга түңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчыттынары.		домактарны сайгарар. Демнежип ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннерниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчыттынган домактарны танып тывар, бижик демдектерин сагыыр. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар болгаш бижик демдектерин сагыыр. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны аңгылаар, бижик демдектерин сагыыр. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчыттынарын тайылбырлаар. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
	Катаптаашкын	1	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Адалга дугайында билиг. Делгереңгей болгаш делгереңгей эвес адалгалар. Адалганың интонациязы: домактың мурнунга, ортузунга болгаш соонга. Адалгаларны тускайлаары.	3	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Адалгалыг домактарны тургузар. Демнежип ажылдаар: Адалгалыг домактарга интонацияны өөренип көөр; сөзүглелде адалгалыг домактарны сактып чугаалаар, удур-дедир хынажыр. Домакта адалгаларны тускайлаар онаалгалыг мергежилгелерни күүседир.
	Кирилде сөстөр. Кирилде домактар. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарлыг домактарга интонацияның ужур-дузазы.	4	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарлыг домактарны чогаадыр, оларны сөзүглел тургузарынга ажыглаар.
	Катаптаашкын	1	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.

	Хыналда ажыл	1	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Нарынчылтыг домактар дугайында билиг. Домактың делгеренгей кижигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей тодарадылгалар-биле домактың нарынчылтынары. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей байдал-биле домактың нарынчылтынары. Чогаадыг Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кижигүннер-биле домактың нарынчылтынары. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кижигүннерлиг домактарга бижик демдектери. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле илереттинген делгеренгей кижигүннер-биле домактың нарынчылтынары. Домактың адалгалар-биле нарынчылтынары. Домактың киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик	12	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Домактың нарынчылтынарга аргазын тодарадыр. «Нарынчылтыг домактарның бөдүүн домактан ылгалы» деп темага дыңнадыг белеткээр. Демнежип ажылдаар: Нарынчылтыг домактарны танып тывар, оларны чогаадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Причастиелиг, деепричастиелиг бөлүглелдер-биле нарынчылтыг домактарны танып тывар, оларны чогаадыр. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле , делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар-биле, киирилде сөстөр, киирилде домактар-биле нарынчылтыг домактарны сайгарар онаалгалыг мергежилгелерни күүседир. Нарынчылтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Эдиртигни бижири. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Улустуң хөмөйжизиниң дугайында сөзүглелди номчуур. Ооң дугайында чугаага киржир. Ук сөзүглелге нарынчылтыг домактарны немеп бижири, эде тургузар. Нарынчылтыг домактарны чечен чогаал сөзүглелдеринден тывар. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Нарынчылтыг домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр.

	демдектери. Нарынчиттыңан домактарның сөзүглел тургузарыңа ужур-дузасы. Нарынчиттыңан домактарның синтаксистиг сайгарылгазы. Нарынчиттыңан домактарга катаптаашкын		
	Хыналда ажил	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Монолог-чурумал Монолог-угаап боданыышкын Монолог-тоожуушкун. Эртем-шинчилел ажылы – монологтуң бир хевири Диалог	5	Монологтуң хевирлериниң дугайында чугааны чорудар. Башкызы-биле улуг эвес эртем-шинчилел ажылын чорудар, ооң дугайында дыңнадыгны белеткээш, улус мурнунга чугаалаар. Демнежип ажылдаар: Диалогту тургузар, өске өөреникчилерниң тургусканы диалогтуң шынарын үнелеп, бодунуң бодалын илередир.
	Чогаадыг	1	
	Чыл төнчүзүнде түңнел катаптаашкын Сөс каттыжыышкыны. Бөдүүн домак. Нарынчиттыңан бөдүүн домактар	3	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажил	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68шак	

9 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 52 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.
2. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек, 2018ч.
3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Ша кта р сан ы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	1	8 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар.
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дылдың тыва чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле холбаалыы. Тыва дылдың ниитилел амыдыралында ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктөрнүң орхон-енисей бижиктериниң дугайында. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери. Тыва дылдың шинчилекчилери.	10	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Коллективтиг чугаа: «Тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле холбаалыы» деп темага чугаага киржир. Карта болгаш көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, «Түрк чоннарның бижиктери» деп темага дыңнадыгны белеткээр. Петроглифтер болгаш иероглифтерниң чижектери-биле таныжар. Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдарны сондуургаар. Барыын-Хемчиктин Бижиктиг-Хаяда болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар дугайында презентацияларны кылыр. Түрктөрнүң орхон-енисей бижиктериниң дугайында чугаага киржир. Оларның чуруктары-биле таныжар. «Тыва дылдың шинчилекчилери» деп темага презентацияны кылыр, көргүзүг материалдарын белеткээр, демнежип азы бөлүккө ооң сайгарылгазын кылыр. Тыва литературлуг дылдың тургустунганының, ооң ужур-

	Амгы тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа) Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар). Чүгле тыва дылда ажыглаттынып турар сөстөр.(Этнокультурлуг сөс курлавыры)		дузазының дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: «Тыва бижиктин төөгүзү» деп темага көргүзүг материалдарын тывар, таблица азы схеманы ону тайылбырлаарыңа канчаар ажыглап болурун боданыр. «Амгы тыва дылдың ажыглалы» деп темага төгөрүк столдун ажылын чорудар. «Мээң төрөөн тыва дылым» деп төлөвилел тургузар. Тест айтырыгларга харыылаар.
	Хыналда чогаадыг	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери. Доора чугаа. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарыңа ужур-дузазы.	4	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларның дугайында чугаага киржир. Дорт болгаш доора чугааны база домакта авторнуң сөстери ылгаар, бижик демдектерин сагыыр. Демнежип ажылдаар: Мергежилгелерни күүседир. Дорт чугааны авторнуң сөстөрүндөн аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаар. Дорт чугаалыг домактарның схемазын тургузар база схема ёзугаар чогаадыр. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдар. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертир. Демнежип ажылдаар: Кайы-бир темага цитаталарны ажыглаары-биле тывар, бижик демдектерин сагыыр. Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарыңа ужур-дузазын тайылбырлаар. Өөрөдиге номунда материалдарның ниити сайгарылгазыңа киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
	Катаптаашкын	1	
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Синтаксис болгаш пунктуация	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы. Нарын домактарның бөлүктөрү: чагырышпаан, чагырышкан.	2	Грамматиканың бир кезээ синтаксис дугайында билиглерин ханыладыр. Сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг

	Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары: Эвилелдер чок болгаш эвилелдерлиг нарын домактар. Нарын домактың кезектериниң үн аяны-биле каттыжары. Нарын домактың кезектериниң эвилелдер азы эвилелзиг сөстөр-биле каттыжары.		харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргалар-биле таныжар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны.
	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары. Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Чагырышпаан нарын домакка бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	5	Чагырышпаан нарын домактың каттыжар аргаларын тодарадыр: эвилелдер дузазы-биле (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар); үн аяны; нарын домактың кезектериниң уткалыг харылзааларын билер. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаар, үн аянын сагыыр. Схема ёзугаар домактарның сайгарылгазын кылыр. Демнежип ажылдаар: Бөдүүн домактардан чагырышпаан нарын домакты тургузар. Чечен чогаалдан чагырышпаан нарын домактарны тывар. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар» деп дыңнадыгны белеткээр. Нарын домактар кирген диктаныны бижиир. «Төөгү болгаш культураның тураскаалдары-биле таныжылга» деп төлевилел тургузар. Делгеренгей планын тургузар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглериң бадыйткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	«Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир.

	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары, оларга бижик демдектери: Немелдениң тайылбыр домаа. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери. Тодарадылганың тайылбыр домаа. Даар байдалдың тайылбыр домаа. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа. Сорулганың тайылбыр домаа. Чылдагаанның тайылбыр домаа. Деңнелгениң тайылбыр домаа. Туруштуң тайылбыр домаа. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	12	Чагырышкан нарын домак дугайында чугаага киржир. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар онаалгаларлыг мергежилгелерни күүседир. Өөредилге ному-биле ажылдаар. Демнежип ажылдаар: Бердинген схема ёзугаар домактарны сайгарар. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыр. Кол болгаш чагырткан домактарының кызыгаарын айтыр, кол домактан айтырыгны шын салыр. Чагырткан болгаш кол домактың аразында холбажыр аргаларын танып билир: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын таныыр: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домакты аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың пунктуастыг, грамматиктиг нормаларын сайгарары-биле номчуур болгаш сайгарар. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Чогаадыкчы ажыл: Надя Рушеваның дугайында авазының чугаазындан үзүндүнү сактып чугаалаар. Ук сөзүглелди нарын болгаш нарынчылтыг домактар-биле делгемчидер.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.

	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Оларның кезектеринин аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери. Нарын синтаксистиг конструкцияларның синтаксистиг сайгарылгазы.	2	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны танып тывар, оларның кезектеринин аразында харылзааларны (дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгаш холушкак) ылгаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларга бижик демдектерин салганын тайылбырлаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазын кылыр. Бот ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны угаап боданыышкынга (монологка) ажыглаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	
Сөзүглел	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери. Сөзүглелдин темазы, кол бодалы. Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема). Абзац дугайында билиг. Домактарның (лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг) болгаш сөзүглелдин (микротемалар) кезектеринин аразында каттыжар аргалары. Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижири (конспект). Аннотация. Чогаадыг. Тест	5	Сөзүглел дугайында билиин ханыладыр. Демнежип ажылдаар: Сөзүглелдин кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлырын, утка талазы-биле чаңгыс аай болурун, кезектеринин аразында харылзаалыын) тодарадыр. Бот ажылдаар: Сөзүглелде чугула (дүлгүүр) сөстөрни тывар, сөзүглелдин кол бодалын болгаш темазын тодарадыр. Сөзүглелдин уткалыг кезектерин ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Домактарның болгаш сөзүглелдин кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Абзацты чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур деп билип алыр. Сөзүглелдин тургузуун тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин (план, тезис, конспект (допчулай бижири), аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузар. Сөзүглелди кандыг сорулга-биле, кымга хамаарыштыр бижээнинин болгаш ооң темазының, кол бодалының аайы-биле дылдың аргаларын шилип ажыглаар. Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарар.

Стилистика	Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Стилъ талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стилъдери. Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия). Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...). Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары. Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары. Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стилъ синонимнери. Грамматиканың стилъ синонимнери. Словарьлыг диктант	8	Бот ажылдаар: Сөзүглелди тема, кол бодал, тургузуунуң аайы-биле кайы стилъге хамааржырын сайгарар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелди фонетиктиг, лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг курлавырының аайы-биле сайгарар. Сөзүглелге сөстү доора болгаш көжүргөн уткаларында кылдыр, контекстиг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстөрүн) ажыглаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелдин кайы стилъге хамааржырын тодарадыр. Чугааның аңгы-аңгы стилъдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерини тургузар: тезис, үненел, илеткел, чагаа, хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме; солунга статья, интервью, орук демдеглелдери. Функционалдыг стилъдерни азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлерин аңгылаар: ном болгаш чугаа стили. Стилъ талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактарны тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Ном стилиниң янзыларын аңгылаар (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ном стилиниң кол жанрларын ылгаар: эртем (үненел, аннотация, илеткел, эртем статьязы, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чугаа стилин тодарадыр, ооң-биле холбашкан чугаа культуразын сагыыр. Чугаа стилиниң хевирлерин (кандыг-бир чүве чугаалажыры, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр маргыжары, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары) ылгаар болгаш оларның онзагайларын тодарадыр. Чечен чогаал дылының онзагайларын тодарадып тайылбырлаар. Тыва литературлуг дылдың кол функционалдыг стилъдерин (ном стили, чугаа стили) шингээдир.
-------------------	---	----------	--

			Тыва дылдың словарьларын тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле ажыглаар. Бодунуң шын эвес чугаалаан чүвезин эде тургузар.
	Практиктиг ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар, онаалгаларны күүседир.
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Аас болгаш бижимел чугаа, монолог, диалог, полилог (катаптаашкын). Литературлуг дылдың нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар. Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери. Өөредилге ному, дыл словарьлары, немелде литература-биле ажылдаар аргалар.	4	Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерини тургузар. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаар; кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээринге киржир. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринде, сөс курлавырын чөптүг ажыглаар. Кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан дискуссияга киржир. Дискуссия үезинде бодалдарын хостуг, шын илередир. Факт-барымдааларны сайгарар, бодалын бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр. Бодунуң кижилер-биле харылзажып билириниң деңгээлин сайгарар. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Сүмелээни тема ёзугуаар монолог, диалогтарны тургузар. Номчаан азы дыңнаан сөзүглелин долузу-биле, кызыра азы херек кезектерин чугаалап дамчыдар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың кол-кол нормаларының даңзызын таблицага көргүзер. Демнежип ажылдаар: дыл словарьлары болгаш немелде литератураны канчаар ажыглаарын өөренип көөр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле тыва дылдың словарьларын ажыглаар. Бот ажылдаар: Бодунуң чугаазын экижидер, эдер.

	Хыналда ажыл	1	
	Катаптаашкын Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Нарын домак. Сөзүглел.	4	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажыл	1	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68 шак	